

УДК 94 (477)+325.52
ББК 63.3(2)47

Богдан Луговий

Соціальне становище поселянина у Києво-Подільських військових поселеннях

У статті розглядається соціальне становище поселянина та характеризується поселенське господарство, як ключову ланку військових поселень.

Ключові слова: *військово-поселенська система, конфіскація, поселянин, поселенське господарство.*

Україна завжди була ареною боротьби сусідніх держав. Винятком не стали три поділи Речі Посполитої, згідно яких українські землі увійшли до складу двох імперій. Як наслідок Російська імперія зосередила у своїх володіннях близько 80 % української етнічної території. Правобережжя опинилося в епіцентрі протидії двох протилежних сил. З одного боку російська влада, яка запроваджувала новий адміністративний устрій. З другого польська шляхта, яка й надалі залишалася носієм державних, культурних та релігійних традицій своєї нації. Така історична картина не передбачала для українських селян жодних позитивних змін. Вони і далі продовжували сплачувати податки та працювати на пана. Це певною мірою було вигідним для Російської держави в той час, оскільки не потрібно було виокремлювати ще й український фактор у даному регіоні.

Із входженням Правобережної України до складу Російської імперії розпочинається новий етап історії даного регіону. Якщо на Лівобережній Україні дана влада практично повністю провела політику русифікації, то в новоприєднаному краї це питання стояло досить гостро. Саме тому необхідно було здійснити цілеспрямовані заходи з метою переведення

© Луговий Б., 2011

Луговий Богдан Васильович - кандидат історичних наук, в.о. доцента, зав. кафедри суспільних дисциплін відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України "Бережанський агротехнічний інститут"

нових територій на загальноімперські рамки управління. Для реалізації цієї політики відбувалося розквартирування військ на досліджуваній території. Армія повинна була забезпечити успішне впровадження політики колонізації. Якщо військові поселення створювались в Російській імперії з метою забезпечення армії, то в даному випадку вони стали надійною опорою поступової русифікації та нищення залишків польського впливу на Правобережжі.

Військово-поселенська система у Київській та Подільській губерніях, що мала свою специфіку створення та особливості функціонування, досі не була об'єктом ґрунтовного історичного дослідження. Вивчення невідомих граней подій, які залишили помітний слід в історії Правобережної України, забезпечить встановлення наукової істини і дасть змогу цілісно охарактеризувати цей суспільно-політичний і військовий феномен.

Метою даної статті є всебічний аналіз вивчення становища поселенця у військово-поселенській системі на території Київської і Подільської губерній. Дане дослідження ґрунтується на матеріалах Центрального державного історичного архіву України у м. Київ^{1,2}. Законодавчі акти щодо цієї проблематики містяться в «Полномсобрании законов Российской империи»^{3,4,5}. Загальні відомості містять праці російських дослідників (Богданова Л.П.⁶, Кандаурова Т.Н.⁷) та українських (Багалій О.Д.⁸, Липовської Т.Д.⁹, Ячменіхіна К.М.¹⁰, Цубенко В.Л.¹¹).

Перша половина XIX ст. в історії Російської імперії пройшла під знаком пошуку шляхів реформування внутрішнього життя країни. Ці процеси зумовили тогочасні історичні реалії. Однак не всі спроби та задуми завершувалися вдало. Однією із найболючіших проблем була кріпосницька система, яка гальмувала перехід до індустріального суспільства. Тогочасна Європа вже відходила від кріпацтва. Такий же крок повинна була зробити і Росія. Однак такі радикальні реформи вимагали певної підготовки суспільства. В такій великій країні, як Російська імперія, кардинальні зміни неможливо було провести за один рік. Це мав бути тривалий і важкий процес переходу на новий лад господарювання. За задумом керівників імперії військові поселення повинні

були стали засобом переведення значної кількості кріпосних людей у військові, тобто створювався новий прошарок у тогочасному суспільстві – військовий поселянин. Всі ці люди переставали бути власністю поміщиків. Тепер колишні кріпаки ставали військовими, а отже, підпорядковувалися російським наказам.

Історія створення військових поселень на Правобережній Україні була логічним продовженням політики інкорпорації, яка проводилася у цьому регіоні. Російське дворянство, яке проживало в досліджуваному краї, у першій половині XIX ст. одержало чимало привілеїв, яких не мала місцева знать. Польська шляхта чисельно переважала (приблизно в 4,5 рази) російське дворянство. На Правобережжі землі, конфісковані у їхніх власників за участь у польському повстанні на початку 30-х роках XIX ст., також частково роздавалися дворянам. Однак це явище не мало систематичного характеру. Так, на 1833 рік дворяни російського походження володіли лише $\frac{1}{4}$ орної землі на Правобережній Україні¹².

З метою полегшення утримання військ, які постійно перебували у Київській і Подільській губернії, було прийнято рішення організувати тут військові поселення. Ще одним завданням, яке прагнула реалізувати тогочасна влада, було спрощення управління конфіскованими маєтками. Від 4 квітня 1836 року, всі конфісковані маєтки польської шляхти в Київській і Подільській губерніях перейшли з Міністерства фінансів у відомство Військового міністерства¹³. Саме на нього було покладено обов'язок облаштування цих маєтків під військові поселення та створення надійної військово-господарської системи. Отже, із створенням військових поселень у Київських і Подільських губерніях царський уряд прагнув вирішити декілька гострих проблем, що стояли перед ним.

Всі селяни переводилися в Департамент військових поселень. Самі селяни у військові поселення йшли досить неохоче, бо не сприймали порядків, які тут запроваджувались. Робились навіть спроби перешкодити цьому процесу. Підтвердженням цього слугує факт пожежі в с.Висоцьке Новгородської губернії, де повністю згоріли всі будівлі села перед прибуттям Грена-

дерського полку графа Аракчеєва. Було припущення, що селяни вирішили пожертвувати власними будинками для того, щоб перешкодити поселенню військ у даній волості¹⁴.

У грудні 1837 року був виданий наказ про перетворення сіл військового відомства у “військові поселення Київської та Подільської губернії”¹⁵. Селян, згідно цього наказу, перейменовували у військові поселяни.

Щоб забезпечити достатній рівень утримання військ передбачалося зробити переселення селян із тих округів, де густина населення була чисельна і не вистарчало земель для організації військово-поселенського господарства. Це і зумовило їх виселення на вільні території. Так із 1-го (Уманського) округу передбачалось переселити 1913 осіб, з 2-го (Маньківського) – 2127, з 3-го (Ладижинського) – 4103, з 4-го (Меджибізьського) – 5831. Загалом ця цифра становила 13974 особи. Одна тисяча людей від цієї кількості передавались на формування тимчасових робочих рот. Дві тисячі осіб через брак землі переселяли в 1-шу волость 5-го (Савранського) округу військового поселення Подільської губернії. 1974 особи планували переселити в села Чорне та Тисколунгу, що до складу військових округів не входили. Передбачалось передати їх у відання Міністерства державних маєтностей. 3000 осіб направляли в перші вісім, а 6000 осіб в останні 4 округи Новоросійського військового поселення. Протягом 1842 року, як зазначає Цубенко В.Л., в 5–7 кавалерійські округи було переселено 3000 чоловіків та 1454 жінки¹⁶.

В ході підготовки переселення військових поселян було обіцяно забезпечити їх необхідною кількістю робочої худоби та іншими речами домашнього вжитку, облаштувати житла та виділити землі в певних місцях. Однак ці привілеї практично не були надані. В більшості їм не було виділено будинків, а – підселено до поселян. Приміщення, які їм відвели, здебільшого не були пристосовані для проживання сімей. Переселенці відразу залучалися до громадських робіт та трихденного наряду. Селяни неодноразово скаржилися на незадовільні умови. Проте перевірки показували протилежне¹⁷. Невирішеність даної проблеми демонструє зловживання тогочасного керівного апарату. В результаті чого погіршувалось і так нелегке становище українського контингенту поселян.

Згідно “Положення про державні заготівлі військового міністерства” поселяни повинні були працювати над створенням значних запасів будівельних матеріалів; інструментів, необхідних для робіт; дров для опалення будинків; предметів освітлення; підтримання чистоти в поселеннях і в державних будинках. Вся заготівля поділялася на два види: постійну і випадкову. До постійних належали ті, які здійснювалися на основі попередніх планів, затверджених Департаментом військових поселень. Випадковими називалися ті, що робилися згідно особливих розпоряджень у випадку виникнення потреб¹⁸. У 1846 році в округах Київського та Подільського військового поселення було створено значний запас хліба в зерні і скиртах. Частина цих запасів була передана діючій армії. Військові поселяни молотили, мололи зерно на муку і крупу за власний рахунок і використовуючи для транспортування свою тяглову силу¹⁹.

Для того, щоб залучити всіх селян до роботи були створені тимчасові робочі роти. Ці роти були сформовані з найбільшійших поселян, які до сформування військових поселень були дворовою прислугою при колишніх господарях. Цим самим досягалось ще більшого використання потенціалу українського населення. Ще одним важливим аспектом створення робочих рот було зниження вартості державних заготівель, що були необхідні для будівельних робіт, а також частково і собівартість самих будівель. Загалом становище селян у даних підрозділах не було особливо легким²⁰. Військові робочі роти входили до складу інженерного відомства. В даній структурі відчувалась певна нестача кваліфікованих майстрів. Саме ці роти повинні були стати своєрідною школою, де звичайні селяни здобували б певні навички з різних ремесел²¹.

Основною діючою ланкою було господарство поселянина, яке йому надавала держава. В особі військових поселян створювався особливий прошарок, що був ізольований від основної маси селянства. Саме на нього було покладено обов'язок забезпечити ефективність всієї нової системи. А також перехід до розряду військових поселян державних селян посилював адміністративний нагляд за селом. Цей перехід передбачав і значне збільшення повинностей, які вони повинні були виконувати.

Господарі із самого початку створення військових поселень не були власниками землі, яку обробляли. Вони були позбавлені права самостійно розпоряджатись ділянкою і тим більше її продавати. Поселенці звільнялися від державних податків, земельного податку. Невійськовозобов'язані поселенці не брали участі у військових походах і навчаннях, але повинні були годувати свої сім'ї, постояльців, діючих резервістів і постійно брати участь у будівництві, транспортуванні лісу, збиранні сіна для полків, обробітку державних полів для поповнення зерном запасних зернових магазинів. Господарі відривались від хліборобства, втрачали бажання до ведення господарства, очікували певних змін і не були впевнені у своїй власності. Також на селян покладалося зобов'язання працювати на будівництвах із метою забезпечення необхідними приміщеннями військових.

Попри всі ці обов'язки поселяни повинні були обробляти вчасно свої наділи і сінокоси. Саме ж ведення власного господарства в певній мірі відходило на другий план. А це ніяк не сприяло для підвищення ефективності господарської праці поселенців, що в результаті привело до відмови від такої системи забезпечення армії²².

Наявної кількості земель у військових поселеннях не вистачало для вирощення необхідної кількості сільськогосподарської продукції. Також спостерігався процес зниження якості обробітку полів, кількості врожаю, внаслідок чого падала економічна ефективність господарства. Це, в свою чергу, спричинило зменшення доходів поселянина. Внаслідок цього відбулося зменшення кількості квартирантів із двох до одного. Всупереч цьому спостерігалось збільшення кількості селян-господарів. Щоб забезпечити житлом нових господарів, потрібно було селянам будувати або добудовувати нові хати і знову ділити землю між селянами-господарями.

Керівництво втручалось в побутове життя, суспільні, сімейні та шлюбні відносини. Навіть питання шлюбу вирішували неодноразово командири. Згідно закону поселяни-господарі мали право одружуватися на поселянках. Солдати в цьому питанні були дещо обмежені. Оскільки військово начальство вбачало в їх одруженні тягар для армії. Це пояснювалося тим, що одружені

нижчі чини в округах не дають ніякої користі, надбавши дітей, просять про додаткову провізію²³. Серед поселян було поширене явище заборони своїм донькам виходити заміж, щоб уникнути долі армійських рабинь. З метою зменшення витрат на утримання вдів нижніх чинів їм було дозволено виходити заміж за селян. Якщо ж вони і далі залишалися вдовами, то їх наділяли землею, проте не більше 6 дес. Вони її могли використовувати до часу одруження, а після цього ці землі забирались на користь військового поселення.

Весь робочий день був чітко регламентований. Військові поселяни лягали спати і вставали по команді. Сільські роботи часто виконувалися із запізненням. Також було встановлено, що поселянин три дні на тиждень змушений працювати на державу²⁴. Він повинен виконувати такі роботи: сіяти і жати державний хліб, косити і збирати суспільне сіно, перевозити продовольство, паливо, будівельні матеріали, а також працювати на будівництві в округах, ремонтувати дороги та мости, насаджувати лісосмуги вздовж доріг, де не було лісів. Решта три дні військові поселяни працювали на свою користь. Все, що вони здобули, займаючись хліборобством, скотарством, торгівлею та ремеслами, складало їх власність²⁵. Поселяни працювали замість трьох обов'язкових днів подекуди і цілий тиждень на державних роботах. Траплялись випадки примусової роботи і в неділю та свята. Начальник військових поселень Є.Ф. фон Брадке в своєму рапорті начальнику штабу військових поселень дав характеристику поселень станом на 1841 рік. Згідно даного документу господарі 1-го і 2-го розрядів дуже мало мали власної робочої худоби. Яка, у свою чергу, була надзвичайно худою від нестачі кормів. Більша частина поселян не мали жодної корови. Селяни неспроможні були сплачувати податок і на вказаний рік нестача складала 29134 р. 30 коп. сріблом. Лікарні були необлаштовані, а значна частина будинків поселян була в аварійному стані²⁶.

Згідно наказу від 23 квітня 1838 року військові поселяни були зобов'язані надавати свої підводи військовим, що пересувалися територією їх округу, і допомагати при перевезенні військового спорядження в межах свого округу. У випадку

перевезення військового спорядження на відстань ближче ніж 300 верств утримання людей та коней відбувалося за рахунок округів. Таким чином досягалася значна економія державних коштів за рахунок поселенської праці. Якщо ж перевезення відбувалися за межі округів то вони сплачували податок на рівні з селянами та міщанами²⁷. В результаті цього селяни втрачали велику кількість худоби, що призводило до їх збідніння та занепаду господарської системи загалом. Ще одним важким тягарем для поселенців стала Кримська війна 1853–1856 рр. У цей час, крім трихденних робіт на суспільних полях, вони повинні були перевозити солдатів, провізію, фураж та ін.²⁸ Практично Україна і військові поселення на її території стали тилом для армії. Саме в даному регіоні знаходилось 16 кавалерійських полків, які нараховували 645 тисяч військовослужбовців. Підтвердженням цього була поїздка імператора Миколи I у вересні 1851 року землями військових поселень. Цар побував і у Київській і Подільській губерніях. Він оглянув кавалерійські полки, побував на маневрах у Єлисаветграді. Загалом імператор був задоволений побаченням²⁹.

Попри важку працю на користь військового відомства поселенці змушені були своєю працею сплачувати борги своїх колишніх поміщиків.

Солдати, які перебували у військових поселеннях, поселенцям не допомагали, не брали участі в сільськогосподарських роботах на відміну від попередніх років. Військові поселенці і далі змушені були кормити, крім своїх постояльців, ще і квартируючі полки, які розташовувалися на цій території.

Отже, життя воєнних поселенців чітко регламентувалося. Держава та військово-командуванням втручалися в особисте і сімейне життя поселенців. Військово-поселенська система призвела до подвійного закріпачення селянства. Формально звільнені від кріпосної залежності поселенці були ще сильніше прикріплені до землі, ніж раніше. І не дарма сусідні селяни, бачачи важке становище поселенців, говорили: “У нас рай, у них – пекло”. Самі ж поселенці, порівнюючи своє становище з попереднім, скаржилися, що ніде не знаходять захисту та помилування. Якщо б вернувся Потоцький, зразу понесли б його на руках³⁰.

Основою ланкою економічної системи військово-поселенського устрою було поселенське господарство. Воно працювало не тільки на господаря та його сім'ю, а й на квартируючого солдата. Розвиток господарства загалом і окремих його підрозділів чітко визначався і контролювався державною владою. Господарі працювали також і на створення та поповнення продовольчих резервів та запасів фуражу для армії. Поселяни попри ведення сільського господарства змушені були виконувати і численні обов'язки та повинності. Із самого початку формування поселень в цьому регіоні не склалися сприятливі умови для ефективного економічного розвитку. Маємо на увазі той факт, що поселяни своєю працею повинні були сплачувати борги, які рахувалися за конфіскованими маєтками. Погіршували ситуацію і неврожаї, посухи, загибель худоби та різні епідемії. За таких обставин досягти високої ефективності господарської системи було вкрай важко. За показниками господарського розвитку дане поселення було найменш розвинуте і здебільшого займало останні позиції в звітах про основні види діяльності.

Примітки:

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 2. Ведомости о конфискованных помещичьих имений в Киевской и Подольской губернии переданных в военное ведомство. – 1836 г. – 620 арк.

² ЦДІАУК. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. Статистическое описание пяти округов Киевского и Подольского военных поселений. – 1856 г. – Арк. 44 к.

³ Высочайше утвержденное положение о казенных заготовлениях ведомства Военного Министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1839. – № 11175. – С. 348–387.

⁴ О заготовлении для войск действующей армии провианта из запасов Киевских и Подольских округов военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. XXI. – Отделение первое. – 1846. – № 19894. – С. 417.

⁵ О взыскании гильдейских повинностей с военных поселян и патотных солдат, при взятии ими подрядов вне округов военного по-

селення // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 19042. – С. 419.

⁶ Богданов Л.П. Военные поселения в России. – М.: Принт, 1992. – 88 с.

⁷ Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов // Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды V конференции ассоциации “История и компьютер”. – М., 1998. – С. 78–86.

⁸ Багалій О.Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини /НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; упор. В.Л. Маслійчук, Т.Г. Павлова. – Харків: САГА, 2007. – 348 с.

⁹ Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине: Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с.

¹⁰ Ячменіхін К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

¹¹ Цубенко В.Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр. – Одеса: Опіум, 2006. – 218 с.

¹² Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863–1914. – К., 1998. – С. 21–22.

¹³ ЦДІАУК. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 2. Вказ. праця. – Арк. 31.

¹⁴ Богданов Л.П. Вказ. праця. – С. 33.

¹⁵ Ячменіхін К.М. Вказ. праця. – С. 77.

¹⁶ Цубенко В.Л. Вказ. праця. – С. 27.

¹⁷ Ячменіхін К.М. Вказ. праця. – С. 184.

¹⁸ ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1839. – № 11175. Вказ. праця. – С. 349.

¹⁹ ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. XXI. – Отделение первое. – 1846. – № 19894. Вказ. праця. – С. 417.

²⁰ Столетие военного министерства. Т. VII: Главное инженерное управление. – Ч. 1: Царствование императора Александра I. Очерк I. Инженерное управление и его средства / Составитель И.Г. Фабрициус. – СПб., 1902. – С. 311.

²¹ Там само. – С.288.

- ²² Багалій О.Д. Вказ. праця. – С. 95.
- ²³ Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – С. 39.
- ²⁴ ЦДІАУК. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. Вказ. праця. – Арк. 7.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Липовская Т.Д. Вказ. праця. – С. 38-39.
- ²⁷ ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 19042. – Арк. 419.
- ²⁸ Марахов Г.И. Вказ. праця. – С. 65.
- ²⁹ Волковинський В.М., Реєнт О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 19-20, 56.
- ³⁰ Ячменіхін К.М. Вказ. праця. – С. 183.

Bohdan Luhovyi

A settler's social condition of Kyiv-Podilsk military settlements

Social condition of a settler (posielianin) and military household as the main branch of military settlements are given in the article.

Key words: *system of military settlements, confiscation, settler (posielianin), military household.*

Надійшла до редколегії 20.05.2011.